
عنوان: مسئله‌شناسی راهبردی توسعه در استان آذربایجان شرقی

ناظران علمی: دکتر سلیمان پاک سرشت

تدوین‌گر و نویسنده: نسترن رفیعی، سجاد فتاحی، جلال چغازردی، مسعود درودی

تاریخ انتشار: فروردین ۱۳۹۶

کلیه حقوق این اثر متعلق به مرکز بررسی‌های استراتژیک ریاست‌جمهوری است.

فهرست مطالب

د	جدول چکیده مسائل و چالش‌های توسعه استان آذربایجان شرقی به تفکیک حوزه
۱	مقدمه
۲	معرفی استان
۴	حوزه‌ی سیاست‌های جمعیتی، اجتماعی و فرهنگی
۹	حوزه‌ی اقتصاد، گردشگری، صنعت و معدن
۱۵	حوزه‌ی کشاورزی، دامپروری و شیلات
۱۹	حوزه‌ی آب و محیط زیست
۲۸	جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

جدول چکیده مسائل و چالش‌های توسعه استان آذربایجان شرقی به تفکیک حوزه

راهکارهای پیشنهادی	مشکلات و چالش‌ها	حوزه سیاستی
• تمرکز بر شکوفایی استعدادهای مناطق گوناگون استان و برقراری روابط منطقه‌ای بر پایه‌ی استعدادهای درونی • ممانعت از خروج مازاد اقتصادی مناطق به نفع شهر تبریز که منجر به تمرکز امکانات و جذابیت بیشتر این شهر جهت سکونت شده است. • بررسی امکان توزیع متعادل امکانات با توجه به ضرورت‌ها و پتانسیل‌های موجود در استان • شناسایی نقاط شهری و روستایی دارای پتانسیل جذب جمعیت و مناسب توسعه • شناسایی امکانات مناطق جهت توسعه‌ی خدمات و تسهیلات زندگی و جذب یا ترغیب جمعیت به جابه‌جایی متناسب با آن • بررسی امکان فراهم نمودن امکانات زندگی در روستاها و نقاط کم جمعیت • بررسی امکان تجمیع روستاهای کم جمعیت مجاور هم به یک روستا • بررسی قابلیت توسعه‌ی شهرسازی در مسیر سایر مناطق استان در جهت کاهش تمرکز جمعیت در شهر تبریز با توجه به وجود شهرهای بین ۲۵ تا ۲۵۰ هزار جمعیت	توزیع نامتوازن جمعیت	اجتماعی و فرهنگی
• شناسایی عوامل موثر بر پایین بودن نرخ باسوادی و سطح تحصیلات استان در مقایسه با نرخ کشوری • عوامل موثر بر تفاوت بیشتر نسبت جنسی افراد با سواد و دارای تحصیلات عالی استان در مقایسه با میانگین کشوری • برنامه‌ریزی در جهت رفع موانع موجود در مسیر یکسان‌سازی سطح سواد در مناطق مختلف	نرخ پایین باسوادی	
• تیپ‌شناسی گروه‌هایی که منزل خود را ترک نموده‌اند • شناسایی و بررسی عوامل موثر بر ترک منزل • برگزاری کلاس‌های آموزشی در مدارس به منظور آشنایی نوجوانان با چالش‌ها و مخاطرات فرار از منزل • ارائه آموزش‌های لازم به والدین برای بهبود فضای ارتباطی درون خانواده و آگاهی از نحوه مواجهه با مسائل و چالش‌های پیش‌روی نوجوانان	فرار از منزل	
• تسریع در تهیه‌ی طرح‌های مطالعات سکونت‌گاه‌های غیررسمی برای شهرهایی که تا کنون این طرح برای آنها تهیه نشده است • بررسی امکان جابه‌جایی سکونت‌گاه‌های غیررسمی پرخطر و لرزه‌خیز به مکان‌های امن براساس اصول حاکم بر سند جابه‌جایی که زیر نظر ستاد بازآفرینی پایدار شهری استان صورت می‌گیرد	حاشیه‌نشینی	

• تأمین اعتبار پروژه‌های خدمات روبنایی از جمله احداث مدرسه و به‌سازی و آسفالت معابر محلات سکونت‌گاه‌های غیر رسمی اولویت‌دار استان • برگزاری دوره‌های آموزشی جهت ارتقای آگاهی و دانش مدیران و ساکنان محلات حاشیه‌نشین در خصوص موضوع بافت‌های ناکارآمد شهری و مسائل و مشکلات آن‌ها • جذب سهمیه تسهیلات بافت‌های ناکارآمد شهری و معرفی متقاضیان به بانک‌های عامل • شناسایی عوامل موثر بر بروز حاشیه‌نشینی و فراهم آوردن امکانات و رفع عوامل در نقطه مبدا		
	رشد جریان‌های قومیتی • افزایش تساهل و مدارای فرهنگی • اجرای اصول ۱۵ و ۱۹ قانون اساسی • تشکیل فرهنگستان زبان آذربایجانی و اجازه آموزش به زبان‌های محلی	
• توسعه صنایع کاربردی همگام با فرآوری معادن خصوصا در منطقه معدنی شمالی استان • استفاده از دستگاه‌های معدنی مدرن • جذب سرمایه‌های بخش خصوصی	زیربهدیگی بخش معدن	
• توسعه ساختارهای تجارت بین‌المللی و مدیریت سرمایه‌گذاری‌های بین‌المللی با هدف‌گیری بازارهای ترکیه و اتحادیه اروپا • توسعه ساختارهای خدمات مدرن تجاری و حرفه‌ای کردن بخش تجارت بین‌المللی استان • توسعه آموزش‌های تخصصی و حرفه‌ای در سطح عالی به منظور تقویت بخش تجاری • هدایت سرمایه‌گذاری‌های استان به منظور تکمیل زیرساخت‌های اساسی مورد نیاز بخش تجاری • ایجاد ارتباط مناسب و به‌روز اقتصادی استان با بازارهای بین‌المللی در جهت شناخت و ایجاد بازارهای بین‌المللی • ایجاد ساختارهای سرمایه‌گذاری بین‌المللی با هدف جذب ارزش افزوده اقتصادی از کشورهای همجوار، • توسعه سرمایه‌گذاری و صادرات محصولات انرژی-بر با هدف تأمین بازارهای اتحادیه اروپا و کشورهای همجوار، • ایجاد مناطق اقتصادی مشترک با کشورهای همسایه و سیاست‌گذاری برای شکل‌گیری سرمایه‌گذاری‌های چندجانبه بین‌المللی • امکان‌سنجی انتقال و یا احداث صنایع در نواحی دارای پتانسیل و مغفول مانده • جلوگیری از احداث صنایع جدید در سه محور اصلی تبریز - مرند، تبریز - میانه و تبریز - مراغه بیش از ۸۵ درصد صنایع استان را در	زیربهدیگی توسعه اقتصادی بین‌المللی	حوزه‌ی اقتصاد، گردشگری، صنعت و معدن

برگرفته‌اند		
• استفاده از دانش روز و نیروی متخصص • امضای قراردادهای همکاری با شرکتهای بین‌المللی به منظور ارتقاء دانش و توان رقابت با محصولات خارجی • ارتباط با مراکز تحقیقاتی	زیربهدینگی فناوری قطعات خودرو	
• جذب سرمایه‌گذاری بخش خصوصی در گردشگری با سرمایه‌گذاری اولیه در زمینه‌های امکانات رفاهی، خدماتی، تفریحی و فرهنگی • تقویت شرکتهای خصوصی گردشگری با ارائه‌های مشوق‌ها و معافیت‌های قانونی • سیاست‌گذاری در زمینه‌های تجاری‌سازی تولیدات صنایع دستی • توسعه‌ی زیرساخت‌ها و امکانات مناسب در جهت جذب • تقویت جذب توریست بین‌المللی • به روز و کارآمد کردن قانون ثبت ابنیه تاریخی و اصلاح قانون ثبت ابنیه تاریخی در کشور • اختصاص بخشی از بودجه‌ی شهرداری‌ها به دلیل بهره‌مندی از توان مالی و آزادی عمل بیشتر، نسبت به خرید و نگهداری اماکن قدیمی • ایجاد محورهای گردشگری منطقه‌ای از طریق تقویت زیرساخت‌ها، افزایش امکانات و تاسیسات گردشگری با تاکید بر احیا و مرمت آثار تاریخی و جاذبه‌های تاریخی، فرهنگی و طبیعی	زیربهدینگی صنایع دستی و گردشگری	
• انجام غربالگری اتباع خارجی و گردشگران سلامت در همان لحظات ابتدایی ورود به کشور • امکان‌سنجی ایجاد مراکز درمانی در شهرهای مرزی و شروع فرآیند درمان از همان بدو ورود • تدوین دستورالعملی مدون در خصوص گردشگری سلامت که در آن ضمن معرفی متولی این امر وظایف و نحوه همکاری تک تک دستگاه‌ها مشخص گردد . • ایجاد شرکتهای مشخص و متخصص در حوزه گردشگری سلامت با همکاری سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری .	زیربهدینگی گردشگری سلامت	

• با توجه به بحران دریاچه ارومیه، برنامه‌ریزی جهت توسعه و سرمایه گذاری در بخش کشاورزی در مناطق شمالی (حوضه آبریز رود ارس) و در مناطق جنوبی (حوضه آبریز رود قزل اوزن) و حوضه‌های بارشی سهند و سیلان ضروری است. • فراهم آوردن تسهیلات زیربنایی جهت سهولت سرمایه‌گذاری بخش خصوصی در نیمه شرقی • بازاریابی خارجی جهت فروش محصولات به کشورهای همسایه • تخصیص متناسب امکانات در بخش‌های دارای پتانسیل • بررسی امکان سرمایه‌گذاری خارجی در این زمینه • سرمایه‌گذاری جهت توسعه صنایع تبدیلی و فرآوری و بسته‌بندی محصولات کشاورزی و دامی با توجه به تولیدات بالای استان	توزیع نامتناسب فعالیتها و تجهیزات توسعه‌ی کشاورزی	حوزه کشاورزی، دام‌پروری و شیلات
• ایجاد ارتباط بین دانشگاه و واحدهای کشاورزی • برگزاری کلاس‌های آموزشی به منظور ارتقاء دانش کشاورزی • نظارت و راهنمایی گام به گام در فرایند کاشت، داشت و برداشت توسط متخصصین کشاورزی • فراهم آوردن تسهیلات لازم جهت به روز کردن ادوات کشاورزی • فراهم نمودن زیرساخت‌های لازم و وسایل مجهز حمل و نقل به منظور حمل محصولات به سایر نقاط • امکان سنجی گسترش صنایع کشت و صنعت و گسترش کشاورزی صنعتی • توسعه‌ی روش‌های پایدارتر استفاده از منابع آب با احتمال ریسک کم‌تر در کنار کشت دیم • تغییر الگوی کشت، متناسب با ویژگی‌های جغرافیایی منطقه	زیربهدیگی کشاورزی	
• بازرسی، نظارت و وضع قوانین کنترل‌کننده در رابطه با فعالیت واحدهای صنعتی منطقه • وجود ضمانت اجرایی به منظور پیاده‌سازی قوانین حفاظت از محیط زیست در اداره محیط زیست استان • بررسی مجدد طرح‌های عمرانی • استفاده از شیوه‌های غیرزمینی اطفای حریق مانند بالگرد یا هواپیما، • تلاش در راستای جلب مشارکت عمومی جهت حفاظت از محیط زیست	تخریب جنگل‌ها و جنگل ارسباران	حوزه‌ی آب و محیط زیست

• بارور کردن ابرها، اصلاح شبکه‌ی آبیاری • امکان‌سنجی انتقال آب از سایر حوزه‌ها به دریاچه ارومیه • ایجاد زمینه برای مشارکت بیشتر تشکل‌های غیر دولتی • لزوم اجرای طرح‌های آبخیزداری و آبخیزداری برای احیای دریاچه ارومیه • تغییر الگوی کشت با گسترش کشت محصولات مقاوم به شوری • جلوگیری از کشت محصولاتی با نیاز آبی زیاد در حاشیه دریاچه ارومیه	خشک شدن دریاچه‌ی ارومیه	
• تعادل بخشی سفره‌های آب زیرزمینی از طریق جلوگیری از برداشت‌های غیرمجاز، • اجرای طرح‌های تغذیه مصنوعی و پخش سیلاب در دشت‌های با بیلان منفی و استفاده معقول از آب زیرزمینی در دشت‌های با بیلان مثبت • جلوگیری از برداشت‌های غیر مجاز از منابع زیرزمینی، نصب کنتورهای هوشمند در چاه‌ها و افزایش گشت‌های کنترل از این منابع	افت سطح آب‌های زیرزمینی	
• توسعه‌ی آبیاری مکانیزه • اجرای طرح‌های انتقال آب با لوله، ایجاد کانال‌های آبیاری عمومی، پوشش انهار سنتی، لایروبی انهار، و زهکشی در پایاب سدها • برنامه‌ریزی جهت امکان استفاده از منابع جدید آب‌های سطحی • توسعه‌ی گلخانه‌های کشاورزی به خصوص در تمام فصول، به دلیل زیرساخت‌های مناسب استانی و نیز بحران دریاچه ارومیه در جهت کاهش مصرف آب بخش کشاورزی • بررسی امکان مهار و بهره‌برداری بیش‌تر از منابع آب سطحی از طریق احداث سدهای مخزنی • مشارکت ذی‌نفعان و فعالان بخش کشاورزی در طرح‌های آبخیزداری و کشاورزی جهت طراحی برنامه‌های منطبق با شرایط موجود و سهولت اجرایی کردن آن‌ها	زیربهنیگی استفاده از منابع آبی در بخش کشاورزی	
• احیاء و اصلاح مراتع، • اصلاح نظام بهره‌برداری، • افزایش حجم تولید علوفه و بهره‌گیری بهینه از منابع خوراک دام، • تجدید سازمان نظام دامداری مبتنی بر کوچ، توسعه واحدهای متمرکز پرورش دام و طیور • اعمال روش‌های مدیریتی کشاورزی مرتع‌داری در مناطق مستعد با تاکید بر نیمه شرقی استان • کنترل مدیریت پروانه‌ی چرا	تخریب مراتع	

• تسریع در روند اصلاح و بازسازی کانال آبرسانی قوری گل که مصوبه آن در قالب پروژه‌های اولویت‌دار احیای حوضه آبریز دریاچه ارومیه، لحاظ شده و شرکت آب منطقه‌ای استان متولی اجرای آن است. • اجرای برنامه‌ی مدیریت جامع و طرح احیای تالاب قره قشلاق با تأمین اعتبارات لازم • امکان سنجی تأمین و انتقال آب	خشک شدن تالاب قوری گل و قره قشلاق	
• جلوگیری از گسترش شهر تبریز به سمت این گسل بنیادی و لرزه‌زا • برای سازه‌های که در حوالی این گسل ساخته می‌شود، تمهیدات لازم و خاصی از جهت مقاومت در برابر خطر زمین‌لرزه در نظر گرفته شود. • مطالعات لرزه‌خیزی و آنالیز خطر زمین‌لرزه به‌طور اخص برای مناطق موردنظر صورت گیرد. • از انباشت و تراکم بیش‌ازحد مراکز سکونتگاهی و مجتمع‌های صنعتی در محدوده‌های بسیار پرخطر و پرخطر از نظر زمین‌لرزه، جلوگیری شود.	زلزله	
• امکان‌سنجی انتقال صنایع آلاینده به مکان‌هایی خارج از محدوده‌های شهری • جلوگیری از استقرار صنایع جدید خصوصا در محدوده‌ی شهر تبریز • بررسی اثرات زیست محیطی فعالیت‌های صنعتی و معدنی به منظور حداقل‌سازی زیان‌های زیست محیطی آنها • اعمال نظارت دقیق بر فعالیت‌های صنعتی و معدنی با پشتوانه‌ی قانونی • وضع قوانین و مقررات متناسب با شرایط موجود و وضع جرائم سنگین برای متخلفان	اثرات مخرب زیست محیطی فعالیت‌های صنعتی و معدنی	
• الزام به بررسی دقیق اثرات پیاده‌سازی پروژه و جلوگیری از اجرایی شدن آن در صورت لزوم	تهدیدات زیست محیطی ناشی از احداث سد شهید مدنی	

مقدمه

گزارش حاضر که بازتاب چالش‌های توسعه در استان آذربایجان شرقی است، توسط کارشناسان مرکز بررسی‌های استراتژیک ریاست جمهوری با همکاری «اتاق فکر استان آذربایجان شرقی»^۱ تهیه و تدوین شده است. در تهیه این گزارش علاوه بر آرای نخبگان از تحلیل داده‌های اسنادی، مانند سند آمایش سرزمین استان، گزارش رصد شاخص‌های استان، گزارش‌های سازمانی و تحلیل رسانه‌های محلی استفاده شده است.

مزیت و ویژگی بارز این گزارش‌ها آن است که شناسایی و اولویت‌بندی مسائل استان و راهکارهای رفع آن طی فرایندی از گفتگوی اجتماعی بین نخبگان استانی، بخش خصوصی، مدیران دستگاه‌های اجرایی و سازمان‌های غیردولتی در استان در قالب جلسات بحث گروهی و کارشناسی، حاصل شده است. به‌علاوه تلاش شده است که تحلیل این داده‌ها از چشم‌انداز بین‌بخشی و راهبردی متأثر باشد. فهم و دریافتی که از این رهگذر در خصوص مسائل استان‌ها فراهم می‌شود می‌تواند مبنای مطلوبی برای ارزیابی و اولویت‌بندی مجموعه پیشنهادهایی باشد که در جریان سفرهای استانی رئیس محترم جمهور در دستور کار قرار می‌گیرند. این منظر تحلیلی به‌ویژه در شناسایی مداخلات سیاستی، غیر بودجه‌ای و غیر پروژه‌ای در توسعه‌ی استان‌ها مفید و سودمند است. محورها و حوزه‌های سیاستی که در این گزارش پوشش داده خواهد شد عبارت‌اند از:

۱. حوزه سیاست‌های جمعیتی، اجتماعی و فرهنگی
۲. حوزه سیاست اقتصادی، صنعت و گردشگری
۳. حوزه سیاست کشاورزی، دامپروری و شیلات
۴. حوزه محیط زیست و آب

^۱ «اتاق فکر استانی» با همکاری «مرکز بررسی‌های استراتژیک ریاست جمهوری» و «معاونت فرهنگی و اجتماعی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری» با مدیریت یکی از اساتید دانشگاه مادر هر استان تشکیل شده و هدف از تشکیل آن، مشارکت دادن همه نخبگان استان‌ها در فرایند گفت‌وگو درباره سیاست‌ها و اقدامات در استان‌ها و سطح کشور است. اتاق‌های فکر استانی تلاش می‌کنند تا همه نخبگان از جمله نخبگان غیردولتی را به گفت‌وگوی کارشناسی و انتقادی درباره سیاست‌ها و اقدامات وارد کنند. تشکیل این اتاق‌ها هم‌راستا با تأکید ریاست محترم جمهور بر دعوت از همه نخبگان برای ایده‌پردازی، بررسی و نقد سازنده و همچنین مشورت ساختاریافته با نخبگان کشور صورت گرفته است.

معرفی استان

آذربایجان شرقی از زمان‌های بسیار دور مسکونی بوده و به لحاظ واقع شدن بر سر راه جاده‌ی ابریشم فعالیت‌های اقتصادی، اجتماعی و صنعتی چشمگیری داشته، به‌گونه‌ای که قدیمی‌ترین فرش بافته شده را (فرش پازریک) به این منطقه نسبت می‌دهند. هم‌چنین شهر تبریز دارای بازارهای متعدد بوده که مصنوعات تولیدی آن به اقصای نقاط جهان صادر می‌شده است. از نظر فرهنگی نیز برای نخستین بار صنعت چاپ، ترجمه، انشای جدید و یا ساده‌نویسی، کتابخانه‌ی عمومی، سینما و تئاتر، فن عکاسی، فرش نوین، رمان، ادبیات کودکان، روزنامه‌نگاری ملی، شعر نو، نقد ادبی ... در این شهر پا گرفته است.

استان آذربایجان شرقی در گوشه‌ی شمال غرب فلات ایران، منطقه‌ای کوهستانی است که حدود ۴۰ درصد از سطح آن را کوهستان، ۲۸،۲ درصد را تپه ماهورها و ۳۱،۸ درصد را زمین‌های هموار (دشت‌ها و جلگه‌های میان‌کوهی) فرا گرفته است. مساحت استان در سال ۱۳۹۳، با ۴۵۶۳۷،۳۵ کیلومتر مربع (مساحت خاکی)، و کسب رتبه دهم حدوداً معادل ۲،۸ درصد از مساحت کشور بوده است.

این استان از شرق با اردبیل، از غرب و جنوب غرب با آذربایجان غربی، از جنوب با زنجان و از شمال با کشورهای آذربایجان، ارمنستان و جمهوری خودمختار نخجوان (وابسته به کشور آذربایجان) به طول ۲۳۵ کیلومتر دارای خط هم‌جواری است که مرز مشترک میان آن‌ها را رود ارس تشکیل می‌دهد. بر اساس آخرین وضع تقسیمات کشوری در سال ۱۳۹۳، آذربایجان شرقی دارای ۲۰ شهرستان، ۴۴ بخش، ۶۲ شهر و ۱۴۲ دهستان می‌باشد.

جدول شماره ۱: تقسیمات سیاسی استان آذربایجان شرقی به تفکیک شهرستان، در سال ۱۳۹۳

شهرستان	بخش	شهر	دهستان
آذرشهر	۳	۴	۷
اسکو	۲	۳	۵
اهر	۲	۲	۹
بستان‌آباد	۲	۲	۹
بناب	۱	۱	۳
تبریز	۲	۴	۶
جلفا	۲	۳	۵
چاراویماق	۲	۱	۶
خداآفرین	۳	۱	۷
سراب	۲	۴	۹
شبستر	۳	۹	۸
عجب‌شیر	۲	۲	۴
کلیبر	۲	۲	۷
مراغه	۲	۲	۶
مرند	۲	۵	۹

شهرستان	بخش	شهر	دهستان
ملکان	۲	۳	۵
میانه	۴	۵	۱۷
ورزقان	۲	۲	۷
هریس	۲	۵	۶
هشترود	۲	۲	۷
کل استان	۴۴	۶۲	۱۴۲

حوزه‌ی سیاست‌های جمعیتی، اجتماعی و فرهنگی

بر پایه‌ی سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۹۵، استان با ۳ میلیون و ۹۰۹ هزار و ۶۵۲ نفر جمعیت، ۴,۸۹ درصد از جمعیت کل ایران را در قالب ۱۲۲۳۰۲۸ خانوار به خود اختصاص داده است. میانگین تعداد افراد خانوار استان با ۳,۲ نسبتاً برابر با متوسط بعد خانوار کل کشور بوده و متوسط نرخ رشد جمعیت طی پنج ساله‌ی ۱۳۹۵-۱۳۹۰ برابر با ۰,۹۷ درصد در سال و پایین‌تر از میانگین کشوری آن (۱,۲۴) بوده است که از جمله عوامل موثر بر آن را می‌توان نرخ پایین ولادت و نرخ بالای مهاجرت دانست.

در سال ۱۳۹۰، جمعیت ۱۴-۰ سال استان کم‌تر و جمعیت ۶۵ سال و بیش‌تر استان بالاتر از کل کشور بوده و در برخی از شهرستان‌های استان سالخوردگی یا رسیدن به مرز سالخوردگی جمعیت مشاهده شده که انتظار می‌رود به دلیل افزایش سن گروه‌های سنی ۲۰-۳۴ ساله، جمعیت استان طی سه یا چهار دهه‌ی بعدی تجربه‌ی سالمندی واقعی (به‌صورت معنی‌دار) را داشته باشد. هم‌چنین با توجه به اثر گشتاور جمعیت (با توجه به وجود حجم جمعیتی بالای این گروه سنی) رشد جمعیت ۴-۰ ساله در سال‌های گذشته مثبت شده و انتظار می‌رود که رشد نسبی باروری برای چند سال آتی نیز ادامه داشته باشد.

استان در ابعاد اجتماعی با مسائلی چند از قبیل میزان پایین مشارکت سیاسی در انتخابات ریاست جمهوری و مجلس شورای اسلامی، میزان پایین تولید و پخش برنامه‌های رادیویی و تلویزیونی درون مرزی با وجود پوشش کانال‌های خارجی برون مرزی در سطح استان و استفاده‌ی فراوان از آن، میزان بالای تصادفات برون شهری، میزان بالای دستگیرشدگان و تلفات نزاع دسته‌جمعی مسلحانه و غیرمسلحانه و کسب رتبه‌ی دوم در تعداد ازدواج‌های ثبت شده در سنین ۱۴-۱۰ سال و رتبه‌ی چهارم در تعداد ازدواج‌های ثبت شده در سنین کم‌تر از ۱۰ سال در میان استان‌های کشور در سال ۱۳۹۰ روبه‌رو بوده است. در ادامه به برخی از مهم‌ترین چالش‌های موجود در این حوزه اشاره می‌گردد.

جدول شماره ۲: شاخص‌های کلیدی حوزه‌ی جمعیتی، اجتماعی و فرهنگی

شاخص	وضعیت
نسبت خانوار زن سرپرست ۱۳۹۰	۱۰,۹
نسبت جنسی	۱۰۲,۱۴ (کشور ۱۰۱,۸)
نسبت طلاق به ازدواج در هر یکصد ازدواج ۱۳۹۲	۱۷,۵ (کشور ۲۰,۱)
میزان کل مقتولین بر اثر قتل عمد و غیر عمد در هر صد هزار نفر ۱۳۹۱	۱,۳ (کشور ۳)
میزان کل دستگیرشدگان قتل‌های عمد و غیر عمد در هر صد هزار نفر ۱۳۹۱	۲ (کشور ۳,۸)

میزان پرونده‌های اقدام به خودکشی در هر صد هزار نفر ۱۳۹۱	۲,۷ (کشور ۴,۵)
میزان فوت شدگان اقدام به خودکشی در هر صد هزار نفر ۱۳۹۱	۲,۵ (کشور ۳,۳)
میزان دستگیرشدگان سرقت در هر صد هزار نفر ۱۳۹۱	۸۴,۲ (کشوری ۲۹۰,۴)
میزان دستگیرشدگان ارتکاب به انواع جرائم جنسی در هر صد هزار نفر ۱۳۹۱	۱۵۷,۵ (کشور ۱۷۲,۱)
میزان تصادفات درون شهری در هر ده هزار نفر ۱۳۹۱	۳۳,۳ (کشوری ۳۸,۹)
تعداد انواع تصادفات برون شهری ۱۳۹۱	استان ۲۱,۲ در هر ده هزار نفر (کشور ۱۷,۵)
نسبت مهاجرت ۱۳۹۰	۱۰,۴
شاخص توسعه انسانی ۱۳۸۸	۰,۶۸۲ (کشور ۰,۶۸۰)
رتبه توسعه انسانی	۱۵
تعداد و میزان دستگیرشدگان ناراضیتی‌ها ۱۳۹۱	۲,۱ در هر صد هزار نفر جمعیت (کشور ۰,۴)
میزان دستگیر شدگان نزاع مسلحانه و غیر مسلحانه	۲۱,۸ در هر صد هزار نفر (کشور ۱۹,۶)
میزان تلفات نزاع	۱۰,۳ (کشور ۸,۳)
میانگین و رتبه‌ی سرمایه‌ی اجتماعی	میانگین ۲,۸۶ (کشوری ۲,۷۹) رتبه ۹

چالش‌ها، علل و راهکارها

❖ توزیع نامتوازن جمعیت

تراکم جمعیت استان در سرشماری‌های ۱۳۷۵ تا ۱۳۹۰ علی‌رغم کاهش مساحت، حدود ۱۲ درصد افزایش داشته و از ۶۹,۵ نفر به ۸۱,۶ نفر در هر کیلومتر مربع رسیده است. پرتراکم‌ترین و کم‌تراکم‌ترین شهرستان‌های استان به ترتیب شامل تبریز با ۷۵۲ نفر و چاراویماق با ۱۱ نفر هستند. تبریز با ۴۲ درصد و مراغه و مرند هر کدام با اختصاص ۶,۲۵ درصد جمعیت استان،

پرجمعیت‌ترین و چاراویماق و خدآفرین با اختصاص کم‌تر از یک درصد جمعیت، کم جمعیت‌ترین شهرستان‌های استان هستند. به‌طور کلی شهرستان‌های نیمه‌ی غربی استان متراکم و شهرستان‌های نیمه‌ی شرقی آن کم تراکم هستند. هم‌چنین با وجود نرخ پایین‌تر رشد جمعیت شهری استان (۷/۳۵ درصد) نسبت به کشور (۱۱/۱۶ درصد) طی دوره ۹۰-۱۳۸۵ و نرخ بالاتر روستانشینی استان (۳۰/۷۶ درصد) از کشور (۲۸/۵ درصد) بر اساس سرشماری سال ۱۳۹۵، ۷۲ درصد از جمعیت استان در شهر و ۲۸ درصد در روستاها ساکن هستند.

راهکارها

- ✓ تمرکز بر شکوفایی استعدادها و مناطق گوناگون استان و برقراری روابط منطقه‌ای بر پایه‌ی استعدادهای درونی
- ✓ ممانعت از خروج مازاد اقتصادی مناطق به نفع شهر تبریز که منجر به تمرکز امکانات و جذابیت بیشتر این شهر جهت سکونت شده است.
- ✓ بررسی امکان توزیع متعادل امکانات با توجه به ضرورت‌ها و پتانسیل‌های موجود در استان
- ✓ شناسایی نقاط شهری و روستایی دارای پتانسیل جذب جمعیت و مناسب توسعه
- ✓ شناسایی امکانات مناطق جهت توسعه‌ی خدمات و تسهیلات زندگی و جذب یا ترغیب جمعیت به جابه‌جایی متناسب با آن
- ✓ بررسی امکان فراهم نمودن امکانات زندگی در روستاها و نقاط کم جمعیت
- ✓ بررسی امکان تجمیع روستاهای کم جمعیت مجاور هم به یک روستا
- ✓ بررسی قابلیت توسعه‌ی شهرسازی در مسیر سایر مناطق استان در جهت کاهش تمرکز جمعیت در شهر تبریز با توجه به وجود شهرهای بین ۲۵ تا ۲۵۰ هزار جمعیت

❖ نرخ پایین باسوادی

نرخ باسوادی جمعیت ۶ ساله و بیش‌تر استان در سرشماری سال ۱۳۹۵ نسبت به سرشماری ۱۳۹۰ با ۲٫۶ درصد افزایش به ۸۴٫۷ درصد در برابر ۸۷٫۶ درصد کشوری رسیده که مانند دوره‌های گذشته میانگین نرخ باسوادی جمعیت کل کشور بالاتر از استان می‌باشد. هم‌چنین میانگین جمعیت دارای سطح سواد عالی و متوسطه‌ی کشور نیز بالاتر از استان آذربایجان شرقی است.

تفاوت نرخ باسوادی مردان و زنان استان در سال ۱۳۹۰، با ۸۷٫۴ و ۷۶٫۷ درصد در مقایسه با فاصله‌ی نرخ باسوادی زنان از مردان در کشور فزون‌تر است. این اختلاف در نسبت جنسی جمعیت دانش‌آموخته‌ی دانشگاهی نیز با قرار گرفتن یکصد نفر زن، در برابر حدود ۱۳۳ نفر مرد وجود دارد که رقم متناظر کشوری آن برابر با ۱۱۵ می‌باشد. با این وجود اطلاعات ارائه شده در سرشماری سال ۱۳۹۰، نمایان‌گر آن است که با نزدیک شدن میزان دانشجویان در حال تحصیل زن (۶۷٫۱) در هر هزار نفر جمعیت ۶ ساله و بالاتر) به میزان دانشجویان در حال تحصیل مرد (۶۸٫۱) استان طی سال‌های آتی نسبت جنسی در مقاطع تحصیلی عالی به تعادل میل پیدا می‌کند. اما برای پر کردن شکاف میزان دانشجویان زن در حال تحصیل استان نسبت به کشور (۷۶) نیاز به برنامه‌ریزی و تلاش پیگیر است.

لازم به ذکر است نرخ باسوادی در میان شهرستان‌های استان نیز متفاوت است و شهرستان‌هایی که دارای بالاترین سرانه‌ی آموزشگاه و کلاس بوده‌اند به علت پراکندگی جمعیت، محرومیت از زیرساخت‌های مربوط به دسترسی و توسعه‌نیافتگی مناطق دارای پایین‌ترین نرخ باسوادی بوده‌اند.

راهکارها

- ✓ شناسایی عوامل موثر بر پایین بودن نرخ باسوادی و سطح تحصیلات استان در مقایسه با نرخ کشوری
- ✓ عوامل موثر بر تفاوت بیشتر نسبت جنسی افراد با سواد و دارای تحصیلات عالی استان در مقایسه با میانگین کشوری
- ✓ برنامه‌ریزی در جهت رفع موانع موجود در مسیر یکسان‌سازی سطح سواد در مناطق مختلف

❖ فرار از منزل

روند کلی حاکم بر وضعیت فرار زنان و دختران استان آذربایجان شرقی طی سال‌های ۹۱-۱۳۷۵ روندی سینوسی بوده که تا سال ۱۳۹۰ پایین‌تر از میانگین کشوری بوده اما در سال‌های ۱۳۹۰ و ۱۳۹۱ با ۱۷,۶ و ۷,۹ بیش‌تر از میزان فرار زنان کشور با ۷,۳ و ۵,۷ گردیده و رتبه‌ی سوم را در میزان فرار زنان و دختران از منزل در هر صد هزار نفر جمعیت زن در استان‌های کشور در سال ۱۳۹۰ کسب نموده است.

هم‌چنین طی سال‌های فوق نرخ کل فرار از منزل و نرخ فرار از منزل کودکان و نوجوانان پسر استان نیز بالاتر از میانگین کشوری قرار داشته است.

راهکارها

- ✓ تیپ‌شناسی گروه‌هایی که منزل خود را ترک نموده‌اند
- ✓ شناسایی و بررسی عوامل موثر بر ترک منزل
- ✓ برگزاری کلاس‌های آموزشی در مدارس به منظور آشنایی نوجوانان با چالش‌ها و مخاطرات فرار از منزل
- ✓ ارائه آموزش‌های لازم به والدین برای بهبود فضای ارتباطی درون خانواده و آگاهی از نحوه مواجهه با مسائل و چالش‌های پیش‌روی نوجوانان

❖ حاشیه‌نشینی

مجموع مساحت سکونت‌گاه‌های غیررسمی شناسایی شده‌ی استان آذربایجان شرقی حدود ۳۵۶۴ هکتار معادل هفت درصد مساحت کشوری آن بوده و حدود ۵۰۹ هزار و ۶۹۴ نفر معادل هشت درصد جمعیت ساکن در سکونت‌گاه‌های غیررسمی شناسایی شده‌ی کشور در آن اسکان دارند و از این حیث ششمین استان در سطح کشور می‌باشد. لازم به ذکر است که بیش‌تر این جمعیت یعنی حدود ۴۰۰ هزار نفر در مساحتی بالغ بر ۲۰۰۰ هکتار در ۱۸ محله در کلان‌شهر تبریز سکونت دارند و تبریز

دومین کلان شهر حاشیه نشین کشور محسوب می‌گردد. در سال ۱۳۹۵ تعداد جمعیت حاشیه‌نشین در استان حدود ۵۳۰ هزار نفر گردیده که حدود ۳۵۰ هزار نفر آن در شهر تبریز بوده‌اند.

راهکارها

- ✓ تسریع در تهیهی طرح‌های مطالعات سکونت‌گاه‌های غیررسمی برای شهرهایی که تا کنون این طرح برای آنها تهیه نشده است
- ✓ بررسی امکان جابه‌جایی سکونت‌گاه‌های غیررسمی پرخطر و لرزه‌خیز به مکان‌های امن براساس اصول حاکم بر سند جابه‌جایی که زیر نظر ستاد بازآفرینی پایدار شهری استان صورت می‌گیرد
- ✓ تامین اعتبار پروژه‌های خدمات روبنایی از جمله احداث مدرسه و به‌سازی و آسفالت معابر محلات سکونت‌گاه‌های غیر رسمی اولویت‌دار استان
- ✓ برگزاری دوره‌های آموزشی جهت ارتقای آگاهی و دانش مدیران و ساکنان محلات حاشیه‌نشین درخصوص موضوع بافت‌های ناکارآمد شهری و مسائل و مشکلات آنها
- ✓ جذب سهمیه تسهیلات بافت‌های ناکارآمد شهری و معرفی متقاضیان به بانک‌های عامل
- ✓ شناسایی عوامل موثر بر بروز حاشیه‌نشینی و فراهم آوردن امکانات و رفع عوامل در نقطه مبدا

❖ رشد جریان‌های قومیتی

اگر چه آذربایجان شرقی یکی از استان‌های ثروتمند بوده و در مقایسه با بسیاری از مناطق دیگر کشور از جمله مناطق فارس‌نشین، از امکانات اقتصادی بهتری برخوردار است و بروز شکاف‌ها و نارضایتی‌های قومی را نمی‌توان بر مبنای توزیع نابرابر منابع ملی و بی‌توجهی حکومت‌های مرکزی به نیازهای معیشتی و توسعه‌ای مناطق سکونت گروه‌های قومی تبیین نمود؛ اما این استان یکی از بارزترین نمونه‌های بروز احساس محرومیت نسبی و شکاف‌های قومیتی ناشی از آن می‌باشد.

در نبود فضای شفاف برای طرح و پیگیری مطالبات مدنی و فرهنگی مردم و وجود تحرکات خارجی با توجه به موقعیت جغرافیایی استان و همسایه‌های خارجی آن، جریان‌های قوم‌گرا از ظرفیت‌های زیادی برای تهدید منافع ملی و منطقه‌ای برخوردار می‌باشند. سیاسی و امنیتی شدن پدیده‌ی تراکتور سازی، رشد ایده پان ترکیسم و شکل‌گیری جریان مراسم بابک خرم دین از نمونه‌های این امر است.

راهکارها

- ✓ افزایش تساهل و مدارای فرهنگی
- ✓ اجرای اصول ۱۵ و ۱۹ قانون اساسی
- ✓ تشکیل فرهنگستان زبان آذربایجانی و اجازه آموزش به زبان‌های محلی

حوزه‌ی اقتصاد، گردشگری، صنعت و معدن

تا پایان حکومت قاجار و سلسله‌ی پهلوی، آذربایجان به همراه خراسان دو بال حکومتی ایران را به لحاظ اقتصادی و ضرورتاً سیاسی تشکیل می‌داد. با اهمیت یافتن مسئله‌ی نفت و توجه جبری دولت مرکزی به بنادر و سواحل و تک‌محصولی شدن کشور، نظر دولت مردان ایران به طرف دریاها جلب شد، نتیجه‌ی چنین گرایش اقتصادی نه‌تنها افول رتبه اقتصادی تبریز و پیرامونش بود، بلکه به تدریج این خطه‌ی زرخیز نیز چشم خود را همانند دیگر نقاط ایران به بنادر و سواحل ایران دوخت. علی‌رغم این افول، استان آذربایجان شرقی در منطقه‌ی شمال غرب کشور قطب صنعتی و صنایع غذایی به شمار می‌رود و از نظر صادرات غیر نفتی مقام اول را در کشور داراست.

تولیدات عمده‌ی صنعتی در این منطقه عبارت‌اند از: مواد غذایی، مواد شیمیایی، چرم، کانی غیرفلزی، فلزات اساسی، ماشین‌آلات نساجی و فرش.

از عمده مزایا و فرصت‌های استان در این حوزه می‌توان به وجود شهر مرزی جلفا که از طریق خط آهن نخجوان، ایروان و تفلیس به جمهوری آذربایجان و بنادر دریای سیاه وصل می‌شود و ارتباط جاده‌ای و ریلی آن را در مسیر بزرگراه آسیایی (AHI) و کریدر ترانسیکا قرار می‌دهد، پتانسیل استفاده از انرژی‌های نو در تولید برق‌آبی، انرژی بادی و انرژی خورشیدی، نرخ بالای مشارکت اقتصادی و اشتغال زنان با کسب رتبه‌ی ۵ در سال ۱۳۹۱، وجود منطقه‌ی آزاد تجاری و صنعتی ارس و ۸ منطقه‌ی ویژه‌ی اقتصادی در مناطق مختلف استان، وجود گمرکات تبریز، مراغه، سهلان، جلفا و بازارچه‌های مرزی جلفا و نوردوز، وجود ۱۶۹۲ اثر تاریخی نیازمند حفاظت، ۱۴ موزه، وجود صنایع دستی متنوع و قوی مانند فرش و ورنی که شهرتی جهانی برای استان در زمینه‌ی صنایع دستی به ارمغان آورده‌اند، نقش تاریخی در صنایع نساجی و صنعت چرم، بازار تبریز که با مساحتی حدود یک کیلومتر مربع، بزرگ‌ترین بازار سرپوشیده جهان است و به‌عنوان نخستین بازار جهان در فهرست میراث جهانی یونسکو به ثبت رسیده است، وجود ۴۷ منطقه‌ی نمونه‌ی گردشگری و ۳۸ روستای هدف که در این میان، روستای کندوان از شهرت جهانی برخوردار بوده و دارای عملکرد فراملی است، ۴۷۰ بنای تاریخی ثبت‌شده و ۲۵۸ جاذبه طبیعی سحرانگیز در سطح استان و ۲۵ قطب گردشگری در قالب ۳ محور عمده‌ی:

۱ - محور شمال شامل مسیر تبریز - جلفا - کلیبر - اهر - ورزقان - هریس - تبریز

۲ - محور مرکز شامل مسیر اروپا - تبریز - تهران

۳ - محور جنوب شامل مسیر تبریز - مراغه - هشتروند - تبریز اشاره نمود.

از عمده مسائل پیش‌روی این حوزه می‌توان به عدم تناسب هزینه-درآمد شهری و در نتیجه فقر شهری، توسعه‌ی اقتصادی نامتوازن و مرکزگرا، عدم تامین سرمایه در گردش واحدهای صنعتی، کاهش تسهیلات بانکی، ناکارآمدی و فرسودگی سیستم حمل و نقل و راه‌های مواصلاتی، میزان بیکاری بالا در طبقات تحصیل کرده علی‌رغم نرخ بیکاری پایین‌تر از میانگین کشور و بهره‌وری پایین نیروی انسانی اشاره کرد. در ادامه به برخی از مهمترین مسائل و چالش‌های استان در این حوزه اشاره شده است.

جدول شماره ۳: وضعیت شاخص های کلیدی حوزه اقتصاد، گردشگری، صنعت و معدن

شاخص	وضعیت
نرخ مشارکت اقتصادی استان ۱۳۹۴	۳۹,۳
نرخ بیکاری	۷,۳
نرخ مشارکت اقتصادی کشور ۱۳۹۵	۳۹,۴
نرخ بیکاری	۱۲,۴
نسبت اشتغال	استان ۳۶ (کشور ۳۲,۹)
تعداد شهرک صنعتی و تخصصی	۳۳
تعداد ناحیه صنعتی	۱۶
بار تکفل ۱۳۹۰+	۳,۳
سهم اشتغال در بخش خدمات ۱۳۹۲	۳۹,۸ (کشور ۴۸)
سهم اشتغال در بخش صنعت	۴۰,۳ (کشور ۳۴,۵)
تعداد هتل و مهمان سرا و ظرفیت تخت	۳۵۴۷,۴۰
تعداد مهمان پذیر و ظرفیت تخت	۷۴,۲۸۱۱
نرخ اشتغال جمعیت جوان ۱۳۹۰	۸۱,۴ (کل ۷۴,۷)
نرخ اشتغال	۹۰٪ (کل ۸۵,۲٪)
سهم استان از کل تولید ناخالص کشور ۱۳۹۰	۳,۳ درصد
ضریب جینی استان ۱۳۹۱	۰,۲۵ (۰,۳۳)
سهم ده درصد ثروتمندترین جمعیت به ده درصد فقیرترین آن	۵,۳۸ (۸,۷)
تعداد کل معادن ۱۳۹۳	۶۶۵
	۴۱۳

	تعداد کل معادن فعال
۳۶,۲٪ (کشور ۲۵,۴٪) ۱۳,۲٪ (کشور ۲۲,۲٪) ۳۱,۸٪ (کشور ۱۹,۸٪) ۳۱,۵٪ (کشور ۱۹,۴٪)	نرخ رشد هزینه‌ی یک خانوار شهری ۱۳۹۲، سطح درآمد خانوارهای شهری نرخ رشد هزینه‌ی یک خانوار روستایی سطح درآمد خانوارهای روستایی
۴۱,۳ (کشور ۳۳,۴) ۲۴,۲۱ (کشور ۴۰,۱)	درصد جمعیت زیرخط فقر شهری درصد جمعیت زیر خط فقر روستایی
۳۳,۵٪ (کشور ۲۱,۶٪)	بیکاران دارای تحصیلات عالی ۱۳۹۰

چالش‌ها، علل و راهکارها

❖ زیربهدینگی بخش معدن^۲

در سال ۱۳۸۹، استان آذربایجان شرقی ۴/۷ درصد کل معادن کشور را دارا بوده و از نقطه نظر ذخایر معدنی یکی از نواحی مستعد کشور است، به طوری که با داشتن نزدیک به ۱۰ میلیارد تن ذخیره‌ی مکشوفه مقام سوم و از لحاظ تولیدات مواد معدنی با استخراج سالانه ۱۳۰ میلیون تن در رتبه‌ی پنجم کشور قرار دارد. وجود اندیس‌های معدنی متنوع که بیش از ۴۰ نوع آن در دست بهره‌برداری است، ذخائر مس و نفلین سینیت با عیار و ذخائر مطلوب، وجود مواد معدنی منحصربه‌فردی چون آلونیت که در سطح کشور تنها در چند استان وجود دارد و وجود معدن مس سونگون و نیز معدن سنگ‌های تزئینی در محدوده‌ی آذرشهر که دارای ارزش صادراتی بالا و مقبولیت جهانی است از عمده مزایای استان در این زمینه محسوب می‌شود.

با این وجود بخش صنعت مربوط به معادن استان، رشد و توسعه نیافته است، به طوری که در اکثر مواقع، خام فروشی محصولات معدنی به دلایل عدم وجود صنایع مربوط به کانه‌آرایی، فرآوری و نبود زیرساخت‌های لازم مربوط به محصولات معدنی به سایر استان‌ها و کشورها وجود دارد. سهم بخش معدن از تولید ناخالص داخلی استان در سال ۱۳۸۸، ۰/۹۶ درصد و سهم بخش معدن استان از بخش معدن کشور ۴/۵۶ درصد بوده است که با توجه به پتانسیل‌های معدنی استان رقم بسیار ناچیزی است.

هم‌چنین مقایسه‌ی بین معادن موجود و ظرفیت‌های معدنی استان، نشان از آن داشته است که شهرستان‌هایی که دارای توزیع معدنی مناسب‌اند، از تعداد معادن فعال کم‌تری برخوردارند. بیش‌تر معادن فعال در شهرستان‌های نیمه غربی استان واقع شده است و نیمه شرقی استان با وجود حجم و تنوع مناسب معدنی از چنان توسعه قابل قبولی همراه نبوده‌اند که یکی از دلایل آن

تذکر: اطلاعات معادن فعال استان که از منابع مختلف از جمله مرکز آمار ایران و سازمان صنایع و معادن ارائه می‌شود تفاوت‌های فاحش با هم دارند.

می‌تواند سرمایه‌گذاری‌های دولتی در زیرساخت‌های دولتی در چند دهه گذشته باشد که موجب توسعه‌ی مرکزگرا در استان شده است.

راه کارها

- ✓ توسعه‌ی صنایع کاربردی همگام با فرآوری معادن خصوصا در منطقه معدنی شمالی استان
- ✓ استفاده از دستگاه‌های معدنی مدرن
- ✓ جذب سرمایه‌های بخش خصوصی

❖ زیربهدینگی توسعه‌ی اقتصاد بین‌المللی

توسعه‌ی بین‌المللی منطقه به دلیل انباشت سرمایه، روند رو به رشد بازارهای اقتصادی و شتاب نرخ رشد اقتصادی در کشورهای همسایه، گسترش حوزه‌ی نفوذ اقتصادی اتحادیه‌ی اروپا در کشورهای منطقه و تبدیل شدن استان به همسایه‌ی اقتصادی این اتحادیه فرصت‌های اقتصادی قابل توجهی برای استان فراهم نموده است. که تا کنون برنامه و سیاست کارآمد و مشخصی در جهت استفاده‌ی مناسب از ظرفیت‌های اقتصاد بین‌المللی استان اجرا نگردیده است. منطقه‌ی آزاد ارس در این زمینه به دلیل موقعیت خاص و استراتژیکی خویش نقش موثری در شکوفایی منطقه و کشور ایفا خواهد کرد که علی‌رغم این پتانسیل با مشکلاتی از قبیل: ناکافی بودن شبکه‌ی انتقال و توزیع برق، فرسودگی شبکه‌ی ریلی جلفا و وجود اقلیم سرد و زمستان طولانی و ناکافی و نامناسب بودن شبکه حمل و نقل جاده ای روبه‌رو است.

راه کارها

- ✓ توسعه‌ی ساختارهای تجارت بین‌المللی و مدیریت سرمایه‌گذاری‌های بین‌المللی با هدف‌گیری بازارهای ترکیه و اتحادیه اروپا
- ✓ توسعه‌ی ساختارهای خدمات مدرن تجاری و حرفه‌ای کردن بخش تجارت بین‌المللی استان
- ✓ توسعه‌ی آموزش‌های تخصصی و حرفه‌ای در سطح عالی به منظور تقویت بخش تجاری
- ✓ هدایت سرمایه‌گذاری‌های استان به منظور تکمیل زیرساخت‌های اساسی مورد نیاز بخش تجاری
- ✓ ایجاد ارتباط مناسب و به روز اقتصادی استان با بازارهای بین‌المللی در جهت شناخت و ایجاد بازارهای بین‌المللی
- ✓ ایجاد ساختارهای سرمایه‌گذاری بین‌المللی با هدف جذب ارزش افزوده اقتصادی از کشورهای همجوار،
- ✓ توسعه سرمایه‌گذاری و صادرات محصولات انرژی‌بر با هدف تامین بازارهای اتحادیه اروپا و کشورهای همجوار،
- ✓ ایجاد مناطق اقتصادی مشترک با کشورهای همسایه و سیاست‌گذاری برای شکل‌گیری سرمایه‌گذاری‌های چند جانبه بین‌المللی

❖ توزیع نامتوازن فعالیت‌های صنعتی در سطح استان

در سال ۱۳۸۹، ۸۰/۸ درصد کارگاه‌های صنعتی استان در منطقه کران شرقی و شمالی دریاچه ارومیه، ۵/۷۶ درصد در منطقه شمال غربی، ۵/۴۵ درصد در منطقه شرق میانی، ۳/۵۲ درصد در منطقه شمالی و ۴/۴۵ درصد در منطقه جنوبی استان قرار داشته‌اند. چنانچه ملاحظه می‌گردد اکثر فعالیت‌های صنعتی استان در مناطق غربی و خصوصاً حول شهر تبریز تمرکز یافته‌اند و توزیع نامتعادل فعالیت‌های صنعتی در استان مشاهده می‌گردد.

راهکارها

- ✓ امکان‌سنجی انتقال و یا احداث صنایع در نواحی دارای پتانسیل و مغفول مانده
- ✓ جلوگیری از احداث صنایع جدید در سه محور اصلی تبریز - مرنده، تبریز - میانه و تبریز - مراغه بیش از ۸۵ درصد صنایع استان را در بر گرفته‌اند

❖ زیربهدینگی فناوری قطعات خودرو

با وجود تمرکز کارگاه‌های قطعه‌سازی متاسفانه اکثر آن‌ها در حد کوچک و متوسط بوده و از توان بالای مهندسی و پژوهشی برخوردار نیستند. اکثر این شرکت‌ها فاقد واحدهای تحقیقی و توسعه، بخش طراحی و مهندسی و آزمایشگاه هستند لذا از انعطاف پذیری مهندسی لازم در تولید برخوردار نیستند و معمولاً با تکنولوژی نوین به روز نمی‌شوند و ارتباط متوسطی با مراکز تحقیقاتی دانشگاهی داشته و عمده‌ی تولیدات آن‌ها جهت مصرف داخلی است

راه کارها

- ✓ استفاده از دانش روز و نیروی متخصص
- ✓ امضای قراردادهای همکاری با شرکت‌های بین‌المللی به منظور ارتقاء دانش و توان رقابت با محصولات خارجی
- ✓ ارتباط با مراکز تحقیقاتی

❖ زیربهدینگی صنایع دستی و گردشگری

کل آثار تاریخی مورد حفاظت استان در سال ۱۳۹۰ برابر با ۱۶۹۲ اثر بوده است که این تعداد نسبت به سال ۱۳۸۲، ۱/۰۶- درصد رشد داشته است، مشکلات مالی و خلا قانونی از عمده دلایل ناکارآمدی حفاظت از آثار تاریخی است. تراکم ناموزون و در مواردی نبود تاسیسات گردشگری علی‌رغم وجود جاذبه‌های متعدد تاریخی و طبیعی در استان از دیگر مشکلات این بخش است. اکثر مراکز اقامتی استان در شهر تبریز مستقر شده است و توزیع امکانات و خدمات گردشگری در گستره‌ی فضایی استان با محورهای سه‌گانه‌ی گردشگری منطبق نیست در بسیاری از شهرستان‌های دارای جاذبه‌های گردشگری، هتل و مهمان‌پذیر وجود ندارد. هم‌چنین روندی کاهشی در ارزش و درآمد حاصل از صنایع دستی استان مانند صنعت فرش در نتیجه کاهش ارزش افزوده تولیدات نسبت به گذشته رخ داده است.

راه کارها

- ✓ جذب سرمایه‌گذاری بخش خصوصی در گردشگری با سرمایه‌گذاری اولیه در زمینه‌ی امکانات رفاهی، خدماتی، تفریحی و فرهنگی
- ✓ تقویت شرکت‌های خصوصی گردشگری با ارائه‌ی مشوق‌ها و معافیت‌های قانونی
- ✓ سیاست‌گذاری در زمینه‌ی تجاری‌سازی تولیدات صنایع دستی
- ✓ توسعه‌ی زیرساخت‌ها و امکانات مناسب در جهت جذب
- ✓ تقویت جذب توریست بین‌المللی
- ✓ به روز و کارآمد کردن قانون ثبت ابنیه تاریخی و اصلاح قانون ثبت ابنیه تاریخی در کشور
- ✓ اختصاص بخشی از بودجه‌ی شهرداری‌ها به دلیل بهره‌مندی از توان مالی و آزادی عمل بیشتر، نسبت به خرید و نگهداری اماکن قدیمی
- ✓ ایجاد محورهای گردشگری منطقه‌ای از طریق تقویت زیر ساخت‌ها، افزایش امکانات و تاسیسات گردشگری با تاکید بر احیا و مرمت آثار تاریخی و جاذبه‌های تاریخی، فرهنگی و طبیعی

❖ زیربهدینگی گردشگری سلامت

آذربایجان شرقی به جهت امکانات درمانی مطلوب و موقعیت جغرافیایی خاصی که با کشورهای آذربایجان، ارمنستان و نیز جمهوری نخجوان دارد، روزانه پذیرای تعداد زیادی گردشگر است که اکثر آن‌ها جزء گردشگران سلامت هستند. هرچند ورود این گردشگران فرصت‌ها و مزایایی را برای استان به همراه دارد اما از عمده معایب آن می‌توان به بحث انتقال بیماری‌های واگیردار، کاهش سرانه‌ی درمانی و نیز خروج دارو از استان، عدم وجود متولی خاص برای گردشگری سلامت، نبود بازاریابی در کشورهای هدف، بروز برخی از مشکلات سیاسی و اجتماعی در قبال گردشگران و وضعیت بد خدمات ارائه شده به گردشگران سلامت اشاره کرد.

راهکارها

- ✓ انجام غربالگری اتباع خارجی و گردشگران سلامت در همان لحظات ابتدایی ورود به کشور
- ✓ امکان‌سنجی ایجاد مراکز درمانی در شهرهای مرزی و شروع فرآیند درمان از همان بدو ورود
- ✓ تدوین دستورالعملی مدون در خصوص گردشگری سلامت که در آن ضمن معرفی متولی این امر وظایف و نحوه همکاری تک تک دستگاه‌ها مشخص گردد.
- ✓ ایجاد شرکت‌های مشخص و متخصص در حوزه گردشگری سلامت با همکاری سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری.

حوزه‌ی کشاورزی، دام‌پروری و شیلات

استان آذربایجان شرقی به عنوان یکی از قطب‌های کشاورزی دارای تولید بالا و مناسب در برخی از محصولات نظیر انگور، زردآلو، سیب، بادام و هلو در زمینه‌ی باغی و جو، گندم، نخود، لوبیا، عدس، سیب‌زمینی، هویج و پیاز در زمینه‌ی زراعی و تولیدات دامی مانند گوشت قرمز گاو و گوسفند و شیر، عسل و گوشت سفید در سطح کشور است؛ در کل، استان آذربایجان شرقی همواره در فعالیت‌های کشاورزی یکی از استان‌های پیشرو بوده است.

۳/۵ درصد تولید ناخالص داخلی کشور به استان آذربایجان شرقی تعلق دارد و سهم ارزش‌افزوده‌ی بخش کشاورزی استان معادل ۴/۶ درصد کل کشور است.

وجود بیش از ۲/۱ میلیون هکتار اراضی مستعد کشاورزی، ۶/۴ میلیارد مترمکعب آب قابل استحصال، اقلیم متنوع آب و هوایی و قرار گرفتن در حوزه‌های آبریز دریاچه‌ی ارومیه، ارس و سفیدرود و وجود نیروی انسانی متخصص و مجرب از توانمندی‌های بخش کشاورزی استان محسوب می‌شود. همه این عوامل دست‌به‌دست هم داده‌اند تا استان آذربایجان شرقی با مصرف حدود ۳ درصد آب مصرفی کشور بیش از ۳/۵ درصد تولیدات کشاورزی کشور را تولید کند. از طرف دیگر موقعیت جغرافیایی و طبیعی استان به دلیل وجود ۲/۵ میلیون هکتار مراتع و رتبه‌ی دهم کشور با تنوع مناسب پوشش گیاهی، شرایط خوبی را برای دامداری مهیا ساخته است. در زمینه‌ی پرورش زنبور عسل نیز با تولید ۱۶/۶ درصد عسل کشور بعد از آذربایجان غربی رتبه‌ی دوم را دارد. نوغان داری نیز با توجه به شرایط مکانی و جغرافیایی مناسب استان از اهمیت برخوردار است به‌علاوه آذربایجان شرقی قطب صدور محصولات کشاورزی (خشکبار) در کشور می‌باشد.

بر اساس سرشماری سال ۱۳۸۷ استان آذربایجان شرقی، چهارمین استان کشور از نظر سکونت جمعیت عشایری است و ۶ درصد از جمعیت ۱/۵ میلیون نفری عشایر کشور در این استان سکونت دارند. این رقم ۲/۵ درصد جمعیت کل استان را تشکیل می‌دهد که بیش از ۲۲ درصد فرآورده‌های پروتئینی و لبنی مردم استان را تولید می‌کنند تولیدات عشایری را بیشتر شیر، پشم، گوشت، ورنی، گلیم، جاجیم و صنایع‌دستی دیگر تشکیل می‌دهد.

از عمده مسائل پیش‌روی استان می‌توان به شیوه سنتی نگهداری دام و طیور، کاهش میزان افراد شاغل در بخش کشاورزی با تحصیلات دانشگاهی و عدم امکان جذب این افراد، کاهش بهره‌وری نیروی کار، غالب بودن کشاورزی سنتی، عدم وجود صنایع تبدیلی، سهم پایین شیلات استان در کشور، عدم وجود سیستم نظام‌مند کشاورزی، ناکافی بودن سیستم مکانیزه کشاورزی، وضعیت جوی نامتعادل، سهم بالای اراضی دیمی نسبت به اراضی آبی، عدم تناسب کشاورزی در شهرستان‌ها با وضعیت تغییر اقلیم دهه اخیر و عدم دسترسی کافی و مناسب به دامپزشک اشاره داشت برخی دیگر از مسائل نیز به اختصار در ادامه بیان گردیده است.

جدول شماره ۴: شاخص‌های کلیدی حوزه کشاورزی، دامداری و شیلات

وضعیت	شاخص
۱۹,۸ (کشور ۱۷,۵)	سهام اشتغال بخش کشاورزی ۱۳۹۲
۱۱۰,۲۹۰,۵	مساحت اراضی زراعی ۱۳۹۳
۹۵۷۹۲	مساحت باغ و قلمستان
۴	رتبه در تعداد واحد دامی ۱۳۹۰
۶/۲	درصد اراضی زیر کشت محصولات سالانه کشور ۱۳۹۰
۴	رتبه در سطح زیر کشت محصولات زراعی کشور
% ۳۴/۱۳	کشت محصولات آبی ۱۳۹۰
% ۶۵/۸۷	کشت محصولات دیم
۷	رتبه در سطح زیر کشت محصولات زراعی آبی
۳	رتبه در سطح زیر کشت محصولات زراعی دیم
۱۰	رتبه در تولید محصولات زراعی
۱۰	رتبه در تولید محصولات زراعی آبی
۸	رتبه در تولید محصول زراعی دیم
۵	رتبه در سطح باغات کشور
۵	رتبه در تولیدات باغی کشور

۱۰، ۴/۵۹	سهم و رتبه استان در درصد ارزش افزوده بخش کشاورزی کشور ۱۳۸۹
۱/۵۱ اسب بخار در هکتار (کشور ۱/۱۲)	ضریب مکانیزاسیون ۱۳۹۰
	استان آذربایجان شرقی در سال ۱۳۹۰، تولید شیر کشور در رتبه چهارم، تولید گوشت کشور در رتبه دوم گوشت مرغ و تخم‌مرغ به ترتیب رتبه‌های هشتم و دوم را در بین استان‌های کشور دارا بوده است.

چالش‌ها، علل و راهکارها

❖ توزیع نامتناسب فعالیت‌ها و تجهیزات توسعه‌ی کشاورزی

زیرساخت‌های بازرگانی که انبارها، سردخانه‌ها و سیلوها از آن جمله‌اند و صنایع تبدیلی و فرآوری محصولات کشاورزی دارای توزیع متناسبی نیستند. در شهرستان‌های مراغه، سراب، مرند، میانه و ملکان که از سطح تولیدات کشاورزی بالایی برخوردارند، با توجه به عدم وجود زیرساخت‌های لازم بسیاری از محصولات کشاورزی تا زمان رسیدن به بازار مصرف تلف می‌گردند. فقدان صنایع تبدیلی و فرآوری محصولات منجر به خام فروشی و خروج بخشی از سود استان از این فعالیت‌ها گردیده است.

هم‌چنین تولیدات گوشت قرمز به صورت صنعتی در نیمه‌ی غربی استان نسبت به نیمه‌ی شرقی استان، توسعه‌ی بسیار بالاتری یافته است و در نیمه‌ی شرقی استان با وجود ظرفیت بالای دامی، بیشتر به صورت سنتی اداره می‌گردد. سایر فعالیت‌های کشاورزی مانند زراعت‌های آبی نیز از این قاعده پیروی نموده و در نیمه غربی استان متمرکزند.

راهکارها

✓ با توجه به بحران دریاچه‌ی ارومیه، برنامه‌ریزی جهت توسعه و سرمایه‌گذاری در بخش کشاورزی در مناطق شمالی (حوضه آبریز رود ارس) و در مناطق جنوبی (حوضه آبریز رود قزل اوزن) و حوضه‌های بارشی سه‌سند و سبلان ضروری است.

- ✓ فراهم آوردن تسهیلات زیربنایی جهت سهولت سرمایه‌گذاری بخش خصوصی در نیمه شرقی
- ✓ بازاریابی خارجی جهت فروش محصولات به کشورهای همسایه
- ✓ تخصیص متناسب امکانات در بخش‌های دارای پتانسیل
- ✓ بررسی امکان سرمایه‌گذاری خارجی در این زمینه

✓ سرمایه‌گذاری جهت توسعه‌ی صنایع تبدیلی و فرآوری و بسته‌بندی محصولات کشاورزی و دامی با توجه به تولیدات بالای استان

❖ زیربهدیگی کشاورزی

تولید سنتی و غالب بودن اقتصاد معیشتی، غلبه‌ی کشت دیم، عدم رعایت کامل استانداردهای تولید محصول سالم و شیوه‌های سنتی بسته‌بندی، نگهداری و انبارداری، پایین بودن سطح سواد شاغلین بخش کشاورزی، فقدان آموزش لازم و عدم موفقیت در انتقال یافته‌های نوین کشاورزی به بهره‌برداران، وجود قطعات کوچک اراضی کشاورزی، عدم استفاده از ماشین‌آلات و تجهیزات پیشرفته، بی‌توجهی به شرایط جوی جهت انتخاب کشت مناسب با آن، عدم ایجاد ارتباطات زنجیره‌ای مناسب صنعتی، نبود برنامه‌ریزی مدیریت، فروش و بازاریابی و در نتیجه بالا بودن زائدات کشاورزی و عرضه‌ی محصولات زیر استانداردهای موجود از جمله عوامل موثر بر کاهش سطح بهره‌وری استان و مقدار ارزش افزوده‌ی پایین بخش کشاورزی نسبت به کشور می‌باشد.

راهکارها

- ✓ ایجاد ارتباط بین دانشگاه و واحدهای کشاورزی
- ✓ برگزاری کلاس‌های آموزشی به منظور ارتقاء دانش کشاورزی
- ✓ نظارت و راهنمایی گام به گام در فرایند کاشت، داشت و برداشت توسط متخصصین کشاورزی
- ✓ فراهم آوردن تسهیلات لازم جهت به روز کردن ادوات کشاورزی
- ✓ فراهم نمودن زیرساخت‌های لازم و وسایل مجهز حمل و نقل به منظور حمل محصولات به سایر نقاط
- ✓ امکان‌سنجی گسترش صنایع کشت و صنعت و گسترش کشاورزی صنعتی
- ✓ توسعه‌ی روش‌های پایدارتر استفاده از منابع آب با احتمال ریسک کم‌تر در کنار کشت دیم
- ✓ تغییر الگوی کشت، متناسب با ویژگی‌های جغرافیایی منطقه

حوزه‌ی آب و محیط زیست

سیمای طبیعی آذربایجان شرقی متشکل از ۷ واحد کوهستانی، دره‌ها و جلگه‌های میان آن‌ها (دشت‌ها) و یک دریاچه است. استان در یک منطقه‌ی نیمه‌خشک سرد قرار گرفته و از لحاظ منابع آب در مضیقه می‌باشد. قسمت عمده‌ی استان در حوضه‌ی آبریز دریاچه‌ی ارومیه واقع شده که آجی چای، زرینه‌رود و سیمینه‌رود از رودهای عمده‌ی این حوضه محسوب می‌گردند. قسمت بالای استان تحت تأثیر حوضه‌های ارس و قسمت جنوبی تحت تأثیر رود قزل‌اوزن قرار دارد.

با در نظر گرفتن متوسط ریزش‌های جوی درازمدت، استان با میزان ۳۰۳ میلی‌متر و آب ورودی از طریق رودخانه‌های ارس، قزل‌اوزن و زرینه‌رود، کل منابع آبی وارده به استان بالغ بر ۲۱۹۱۶ میلیون مترمکعب می‌باشد که تنها ۳۰۵۰ میلیون مترمکعب به‌عنوان ظرفیت بالقوه شناخته‌شده‌ی منابع آب‌های سطحی استان مطرح هست که از این میزان با احداث ۱۴۳ سد و بند در حال بهره‌برداری، برای ۱۵۷۰ میلیون مترمکعب آن امکان برنامه‌ریزی فراهم گردیده و ۱۴۸۰ میلیون مترمکعب باقیمانده به‌عنوان منابع بالقوه و قابل برنامه‌ریزی برای آینده محسوب می‌گردد.

از نظر پوشش گیاهی، نقاط برهنه و خالی از پوشش گیاهی در استان بسیار ناچیز بوده، پوشش جنگلی در استان عمدتاً در شهرستان‌های کلیبر، خداآفرین، جلفا و ورزقان قرار گرفته است و در سایر قسمت‌ها به‌صورت پراکنده قابل مشاهده هست. پوشش گیاهی مرتعی سطح وسیعی از استان یعنی ۵۴ درصد را به خود اختصاص داده هرچند تراکم کنونی پوشش گیاهی استان با گذشته‌های نه‌چندان دور تفاوت قابل توجهی پیدا کرده است.

از جاذبه‌های گردشگری استان می‌توان به وجود جنگل‌های ارسباران با تنوع عظیم گیاهی، گونه‌های پستانداران و پرندگان حمایت شده یا کمیاب، زیستگاه‌های آبی مهم و با ارزش، قرار داشتن ۱۳ درصد از مساحت استان در عرصه‌های دارای ارزش حفاظتی شامل ۹ منطقه‌ی حفاظت‌شده، ۱ پناهگاه حیات‌وحش، ۱ اثر طبیعی ملی، ۳ پارک ملی و ۷ منطقه شکارممنوع، استادیوم ۵۰ هزار نفری تبریز و پیست دوچرخه‌سواری که علاوه بر سرویس‌دهی به استان‌های هم‌جوار می‌تواند در سطح ملی و فراملی جهت برگزاری مسابقات بین‌المللی استفاده شود اشاره کرد.

از مسائل زیست محیطی استان می‌توان به تخریب و تبدیل اراضی جنگل، انقراض گونه‌های نادر جانوران، جاده‌کشی، شکار و صید غیرمجاز، زه‌کشی آب و خروج آب تالاب‌ها، آلودگی آب‌های ورودی، ایجاد کانال‌های آبیاری در اکوسیستم تالابی، فرسایش خاک، هدر رفت آب، استفاده بی‌رویه و غیر کارشناسی از سموم دفع آفات و کودهای شیمیایی، شخم عمود بر جهت شیب و آبیاری غرقابی، عدم رعایت حق آبه‌ی اکوسیستمی و سازگاری پروژه‌های آبی با پایداری تنوع زیستی، عدم تصویب و ارتقا مناطق حفاظت شده‌ی استان تا متوسط کشوری و جهانی، عدم پشتوانه‌ی قانونی و اجرایی موثر برای اعمال ضوابط زیست محیطی و وجود قوانین موازی و بعضاً متناقض در بخش‌های مختلف دستگاه‌های اجرایی، عدم محاسبه و توجه به ارزش اقتصادی واقعی منابع زیست محیطی در انجام فعالیت‌های اقتصادی و عمرانی کوتاه مدت و زود بازده، عدم انجام صحیح الزامات زیست محیطی از طرف صنایع بزرگ استان، حفر چاه‌های غیر مجاز، امکان بروز سیل در حاشیه‌ی رودخانه‌ها، مکان‌یابی نامناسب شهرک‌های صنعتی، کمبود تصفیه‌خانه‌های فاضلاب، شیوه‌های نامناسب دفع فاضلاب، ضایعات و زباله‌های صنعتی، بیمارستانی و شهری، ناکارآمدی سیستم بازیافت، بحران محیط زیستی در تبریز، گردوغبار و ریزگردها، تهدیدات خشک‌سالی، مشکلات زیست‌محیطی ناشی از تغییرات اقلیمی و تهدیدات شهرستان‌های شمالی استان به دلیل نیروگاه هسته‌ای متسامور ارمنستان اشاره کرد.

جدول شماره ۵: شاخص‌های کلیدی حوزه‌ی آب و محیط زیست

۱۷	تعداد شبکه‌های آبیاری و زهکشی ۱۳۹۳
۵۹۱۳۷ هکتار	اراضی تحت پوشش شبکه‌های آبیاری و زهکشی
۱۱	تعداد ایستگاه پمپاژ
۹۰,۱ میلیون متر مکعب	میزان آب قابل تنظیم توسط آن‌ها
۶۱۴۹ هکتار	مساحت اراضی تحت پوشش آن‌ها
۱ با ظرفیت ۴,۵ میلیون متر مکعب	تعداد طرح‌های تغذیه‌ی مصنوعی
۱۲	تعداد سدهای بزرگ در حال بهره‌برداری ۱۳۹۳
۲۸۸۲,۲ میلیون متر مکعب	میزان آب قابل تنظیم
۱۲۵۲۲۵ هکتار	مساحت اراضی پایاب
۷	تعداد سدهای بزرگ در دست اجرا
۲۶۴,۶ میلیون متر مکعب	میزان آب قابل تنظیم
۱۸۳۰۰ هکتار	مساحت اراضی پایاب
۴	تعداد سدهای بزرگ در دست مطالعه
۱۷۵,۶۳ میلیون متر مکعب	میزان آب قابل تنظیم
۲۶۷۴۰ هکتار	مساحت اراضی پایاب
۱۳۳	تعداد سدهای کوچک در حال بهره‌برداری (۱۳۹۳)
۱۷۱,۸۸۵ میلیون متر مکعب	میزان آب قابل تنظیم
۲۴۶۶۸ هکتار	مساحت اراضی پایاب

۳	تعداد سدهای کوچک در دست اجرا ۳
۶,۲۴ میلیون متر مکعب	میزان آب قابل تنظیم
۹۹۰ هکتار	مساحت اراضی پاباب
۲۰	تعداد سدهای کوچک در دست مطالعه
۱۲۷,۹۳ میلیون متر مکعب	میزان آب قابل تنظیم
۱۷۹۸۷,۵ هکتار	مساحت ارضی پاباب
۴۶۳۲	تعداد چاه‌های عمیق
۲۰۵۱۲	تعداد چاه‌های نیمه عمیق
۱۹۶۰	تعداد قنوات
۲۲۹۵	تعداد چشمه
۲۴۷۳۴۴۰ هکتار	مساحت مراتع
۱۴۳۴۹۸ هکتار	مساحت جنگل‌ها ۱۳۹۳
۲۲۹۵	تعداد چشمه
۱۳۴۹۰	تعداد چاه‌های غیرمجاز
۱۳۸۱۰ میلیون متر مکعب	حجم ورودی سالانه آب ناشی از بارش‌ها به محدوده استان
۱۱۰ میلیون متر مکعب	حجم آب انتقالی سالانه از استان‌های هم‌جوار به استان
۷۹۹۶ میلیون متر مکعب	کل حجم سالانه منابع آب وارده به محدوده استان
۹۹۶۰ میلیون متر مکعب	حجم کل تبخیر و تعرق سالانه استان
۱۳۲۰ میلیون متر مکعب	حجم کل نفوذ سالانه در آبخوان‌های استان
۹۳۸۰ میلیون متر مکعب	حجم رواناب‌های خروجی از استان

حجم رواناب‌های خروجی از استان	۹۳۸۰ میلیون متر مکعب

چالش‌ها، علل و راهکارها

❖ تخریب جنگل‌ها و جنگل ارسباران

امروزه با رشد جمعیت، روند تخریب جنگل‌های استان به دلیل مکانیزه شدن کشاورزی، دوری مناطق جنگلی و نرسیدن مواد نفتی و وسایل نفت‌سوز و عادت مردم به استفاده از هیزم و زغال و قطع بی‌رویه و استفاده از فرآورده‌های جنگلی، تبدیل جنگل‌ها به زمین‌های کشاورزی، بهره‌برداری و تعلیف دامی، جاده‌سازی و فعالیت‌های عمرانی رو به گسترش نهاده که نه تنها جنگل‌ها بلکه زیستگاه‌های جانوری را نیز در معرض تهدید قرار داده است.

منطقه‌ی ارسباران (قره داغ)، مناطقی هم‌چون پارک ملی کنتال، پناهگاه حیات وحش کیامکی، پارک ملی، منطقه‌ی حفاظت شده‌ی ارسباران، منطقه‌ی حفاظت شده‌ی یای قاری و منطقه‌ی شکار ممنوع هوراند (هشته سر) را در بر گرفته است. بخشی از منطقه‌ی حفاظت شده‌ی ارسباران به خاطر زیست بوم‌های گوناگون، ارزش زیستی بالا و در برداشتن گونه‌های گیاهی و جانوری کم مانند، در سال ۱۹۷۶ میلادی از طرف سازمان یونسکو به عنوان ذخیره‌گاه زیست کره اعلام شده است با این حال برخی تهدیدهای جدی محیط زیستی ادامه‌ی حیات این منطقه را با مخاطره روبه‌رو نموده که عبارت‌اند از:

معدن کاوی (خصوصاً معدن مس سنگون)، چرای بی‌رویه‌ی دام، اجرای طرح‌های عمرانی ناپایدار مانند ایجاد راه‌های ارتباطی هم‌چون کلیبر- جانانلو از زون منطقه‌ی حفاظت شده و جاده‌های آتش بر که در ساخت آن پایه‌ای ترین ملاحظات لازم نیز رعایت نشده است و از دستگاه‌های سنگینی چون بولدوزر برای پیشروی طرح استفاده می‌کنند.

راهکارها

- ✓ بازرسی، نظارت و وضع قوانین کنترل‌کننده در رابطه با فعالیت واحدهای صنعتی منطقه
- ✓ وجود ضمانت اجرایی به منظور پیاده‌سازی قوانین حفاظت از محیط زیست در اداره محیط زیست استان
- ✓ بررسی مجدد طرح‌های عمرانی
- ✓ استفاده از شیوه‌های غیرزمینی اطفای حریق مانند بالگرد یا هواپیما،
- ✓ تلاش در راستای جلب مشارکت عمومی جهت حفاظت از محیط زیست

❖ خشک شدن دریاچه‌ی ارومیه

در غرب استان، چاله‌ی دریاچه ارومیه قرار گرفته که ۶ هزار کیلومترمربع وسعت دارد و حضور این دریاچه باعث تغییراتی در اکوسیستم استان شده است. دریاچه ارومیه، بزرگ‌ترین مخزن سطحی در ایران و یکی از بزرگ‌ترین دریاچه‌های فوق‌اشباع جهان است؛ اما در سال‌های اخیر پس‌روی دریاچه در تابستان و یا خشک شدن آن به دلیل خشک‌سالی، موجب پیدایش پوسته‌ی

نمک و شوری خاک‌های ساحلی شده و در نتیجه با حرکت باد باعث پراکندگی نمک در سطح منطقه و مزارع کشاورزی می‌گردد. مهم‌ترین عوامل اصلی خشک شدن دریاچه‌ی ارومیه عبارتند از: عدم رعایت حقابه، توسعه‌ی کشاورزی بدون رعایت اصول محیط زیستی، احداث برخی سازه‌های آبی، عدم تعادل آبی و عدم تعادل دام و مرتع، بهره برداری‌های مستقیم و برداشت‌های مجاز و غیر مستقیم از سطح حوضه.

هم‌چنین برخی از سواحل این دریاچه به‌صورت لجن‌زار بوده و بوی تعفن دارد هرچند از این لجن‌ها برای معالجه‌ی امراض پوستی استفاده می‌کنند؛ ولی بوی بد این لجن‌زارها باعث جلوگیری از سکونت در منطقه‌های مجاور و استقرار کشاورزی پایدار به دلیل زهکشی ضعیف خاک‌ها می‌شود.

هم‌چنین آب‌چاه‌های کشاورزی در ۷ شهرستان حاشیه‌ی دریاچه‌ی ارومیه نظیر آذرشهر شور شده است که در صورت تشدید ۲۰۴ هزار هکتار از اراضی کشاورزی حاشیه‌ی این دریاچه به شوره زار تبدیل شده و قابلیت تولید را به صورت کامل از دست می‌دهند.

راهکارها

- ✓ بارور کردن ابرها، اصلاح شبکه‌ی آبیاری
- ✓ امکان‌سنجی انتقال آب از سایر حوزه‌ها به دریاچه ارومیه
- ✓ ایجاد زمینه برای مشارکت بیشتر تشکل‌های غیر دولتی
- ✓ لزوم اجرای طرح‌های آبخیزداری و آبخیزداری برای احیای دریاچه ارومیه
- ✓ تغییر الگوی کشت با گسترش کشت محصولات مقاوم به شوری
- ✓ جلوگیری از کشت محصولاتی با نیاز آبی زیاد در حاشیه دریاچه ارومیه

❖ افت سطح آب‌های زیرزمینی

در سال ۱۳۹۰ حدود ۱۱۸۴ میلیون مترمکعب از منابع آب‌های زیرزمینی جهت مصارف کشاورزی، صنعت و شرب برداشت شده و به مصرف رسیده است. گرایش به بهره‌برداری و مصرف از منابع آب‌های زیرزمینی در سال‌های اخیر، افت شدید سفره‌های آب زیرزمینی را در دشت‌های استان موجب گشته به‌طوری‌که در حال حاضر به دلیل عدم تغذیه‌ی کافی سفره‌های آب زیرزمینی، ۷ دشت از ۱۷ دشت استان ممنوعه اعلام گردیده و بیلان آن منفی است. در سایر دشت‌ها نیز شاهد افت سالانه‌ی سطح سفره می‌باشیم.

سهم استفاده از منابع زیرزمینی آب در کشاورزی استان، معادل ۸۴ درصد حجم تخلیه می‌باشد که نشانگر تاثیر گذاری بخش کشاورزی، بر روی آب‌های زیر زمینی است.

راهکارها

- ✓ تعادل بخشی سفره‌های آب زیرزمینی از طریق جلوگیری از برداشت‌های غیرمجاز،
- ✓ اجرای طرح‌های تغذیه مصنوعی و پخش سیلاب در دشت‌های با بیلان منفی و استفاده معقول از آب زیرزمینی در دشت‌های با بیلان مثبت
- ✓ جلوگیری از برداشت‌های غیر مجاز از منابع زیرزمینی، نصب کنتورهای هوشمند در چاه‌ها و افزایش گشت‌های کنترل از این منابع

❖ زیربهدینگی استفاده از منابع آبی در بخش کشاورزی

در سال ۱۳۹۰، از ۳،۲۷ میلیارد متر مکعب آب استحصالی، ۸۸ درصد در بخش کشاورزی، ۱۰ درصد شرب و ۲ درصد در بخش صنعت مورد مصرف قرار گرفته است. در کل استان به ازای هر ۵۳ هکتار یک چاه وجود دارد که از ۱۵۹۵۶ هکتار سطح اراضی آبی پایاب چاه‌ها تنها ۱۰ درصد به صورت آبیاری مدرن زیر کشت رفته است. همچنین از ۱۴۳ سد و بند مخزنی و انحرافی احداث شده و در حال بهره‌برداری در سه حوزه رود ارس، دریاچه ارومیه و قزل اوزن تنها ۱۲ شبکه‌ی آبیاری و زه‌کشی در حال بهره‌برداری است که با توجه به وسعت ۴۱۴۸۲۱ هکتاری اراضی آبی استان بسیار ناچیز است.

منابع آب‌های سطحی و زیرزمینی (چاه عمیق و نیمه عمیق، چشمه و قنات) تأمین کننده‌ی آب جهت استفاده در مصارف کشاورزی استان می‌باشند. حدود ۵۰ درصد از منابع آب سطحی به وسیله‌ی انهار سنتی و بخش محدودی توسط پمپاژ و استفاده از سازه‌های آبی مورد بهره‌برداری قرار می‌گیرد. شیوه‌ی آبیاری سنتی مزارع و باغات استان سبب می‌شود که مقدار محصول تولید شده به ازای آب مصرفی با توجه به مشکلاتی از قبیل نفوذ آب، فرار آب، تبخیر و تعرق و هدر رفتن آب در طول مسیر بسیار پایین باشد.

راهکارها

- ✓ توسعه‌ی آبیاری مکانیزه
- ✓ اجرای طرح‌های انتقال آب با لوله، ایجاد کانال‌های آبیاری عمومی، پوشش انهار سنتی، لایروبی انهار، و زه‌کشی در پایاب سدها
- ✓ برنامه‌ریزی جهت امکان استفاده از منابع جدید آب‌های سطحی
- ✓ توسعه‌ی گلخانه‌های کشاورزی به خصوص در تمام فصول، به دلیل زیرساخت‌های مناسب استانی و نیز بحران دریاچه ارومیه در جهت کاهش مصرف آب بخش کشاورزی
- ✓ بررسی امکان مهار و بهره‌برداری بیش‌تر از منابع آب سطحی از طریق احداث سدهای مخزنی
- ✓ مشارکت ذی‌نفعان و فعالان بخش کشاورزی در طرح‌های آبخیزداری و کشاورزی جهت طراحی برنامه‌های منطبق با شرایط موجود و سهولت اجرایی کردن آن‌ها

❖ تخریب مراتع

گرایش مراتع استان اساساً پس‌رونده و قریب به ۴۲ درصد از آن دچار سیر قهقرایی است و پوشش گیاهی آن به زیان گونه‌های خوش‌خوراک به گونه‌های مهاجم و غیرخوش‌خوراک تبدیل می‌شود. از عوامل موثر در تخریب مناطق مرتعی به ویژه در بین دامداران ساکن روستاها می‌توان به مشاعی بودن مراتع، عدم کنترل دقیق ورود و خروج دام، علوفه رایگان مرتع، میزان دام‌های مازاد، زمان تعلیف دام‌ها که اکثراً از اوایل بهار تا اوایل زمستان ادامه دارد نام برد. عدم توجه به مدیریت مرتع‌داری و عدم نیازسنجی بهینه‌ی مراتع استان در پذیرش دام‌ها، علاوه بر تهدید درجهت کاهش مراتع استان، موجب افزایش میزان فقر به خصوص در بین روستائیان خواهد بود.

راهکارها

- ✓ احیاء و اصلاح مراتع،
- ✓ اصلاح نظام بهره‌برداری،
- ✓ افزایش حجم تولید علوفه و بهره‌گیری بهینه از منابع خوراک دام،
- ✓ تجدید سازمان نظام دامداری مبتنی بر کوچ، توسعه واحدهای متمرکز پرورش دام و طیور
- ✓ اعمال روش‌های مدیریتی کشاورزی مرتع‌داری در مناطق مستعد با تاکید بر نیمه شرقی استان
- ✓ کنترل مدیریت پروانه‌ی چرا

❖ خشک شدن تالاب قوری گل و قره قشلاق

تالاب قوری گل یکی از منابع زیست محیطی بسیار مهم استان است که به عنوان یکی از تالاب‌های بین‌المللی حفاظت شده‌ی کشور در کنوانسیون جهانی رامسر به ثبت رسیده و یکی از مهم‌ترین جایگاه‌های تخم‌گذاری پرندگان مهاجر است و دارای مناظر چشم‌نوازی است که در حال حاضر به دلیل نرسیدن آب به تالاب به دلایلی چون خشک‌سالی‌های پی‌درپی، بهره‌برداری بیش از حد از سفره‌های آب زیرزمینی در حوضه‌ی آبریز تالاب، مشکلات فنی که امکان رسیدن آب به تالاب را ناممکن کرده (اقداماتی از قبیل احداث کانال انتقال آب از رودخانه صبری چای و اوجان چای به تالاب صورت گرفته اما کانال مزبور به دلیل مشکلات فنی و استهلاک در حال حاضر کارایی لازم را نداشته و اخیراً کارکرد آن به‌طور چشمگیری کاهش یافته که نیاز به تعمیرات اساسی با تخصیص اعتبار کافی دارد) در آستانه خشک شدن قرار گرفته است.

تالاب قره قشلاق یکی از تالاب‌های اقماری دریاچه‌ی ارومیه است که در اثر اجرای طرح‌های زیربنایی، تغییر کاربری زمین، آلودگی و کاهش جریان‌های ورودی آب تنوع زیستی آن به شدت تهدید می‌شود. از مهمترین منابع آلاینده تالاب می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

کارخانه‌ی کاوه سودای مراغه، کارخانه‌ی قند میاندوآب، فاضلاب‌های بیمارستانی میاندوآب، پساب مزارع کشاورزی حاوی کود و سم، فاضلاب روستاهای اطراف تالاب، پسماندهای روستایی اطراف تالاب.

راهکارها

- ✓ تسریع در روند اصلاح و بازسازی کانال آبرسانی قوری گل که مصوبه آن در قالب پروژه‌های اولویت‌دار احیای حوضه آبریز دریاچه ارومیه، لحاظ شده و شرکت آب منطقه‌ای استان متولی اجرای آن است.
- ✓ اجرای برنامه‌ی مدیریت جامع و طرح احیای تالاب قره قشلاق با تامین اعتبارات لازم
- ✓ امکان سنجی تامین و انتقال آب

❖ زلزله

منطقه آذربایجان با توجه به شرایط و ویژگی‌های کوهستانی و وجود گسل‌های متعدد، یکی از فضاهای مورد تهدید پدیده لرزه‌خیزی است. بیش‌ترین زلزله‌های تاریخی ثبت شده در امتداد و حواشی گسل بزرگ شمال تبریز رخ داده به عبارتی بیش از ۸۰ درصد زلزله‌های تاریخی در استان در یک پهنای ۱۰۰ کیلومتری که از آق‌کند در جنوب شرقی استان (شهرستان میانه) شروع شده و با جهت شمال غربی به تسوج در شمال غرب استان (شهرستان شبستر) منتهی می‌شود به ثبت رسیده است. تبریز تنها شهر مهم ایران است که در جایگاه پهنه‌بندی با خطر نسبی بسیار بالا قرار دارد. به‌طور کلی از مجموع مساحت استان بیش از ۶۰٪ از آن در پهنه‌ی بسیار پرخطر و پهنه‌ی پرخطر قرار دارد.

راه کارها

- ✓ جلوگیری از گسترش شهر تبریز به سمت این گسل بنیادی و لرزه‌زا
- ✓ برای سازه‌های که در حوالی این گسل ساخته می‌شود، تمهیدات لازم و خاصی از جهت مقاومت در برابر خطر زمین‌لرزه در نظر گرفته شود.
- ✓ مطالعات لرزه‌خیزی و آنالیز خطر زمین‌لرزه به‌طور اخص برای مناطق موردنظر صورت گیرد.
- ✓ از انباشت و تراکم بیش‌ازحد مراکز سکونتگاهی و مجتمع‌های صنعتی در محدوده‌های بسیار پرخطر و پرخطر از نظر زمین‌لرزه، جلوگیری شود.

❖ اثرات مخرب زیست محیطی فعالیت‌های صنعتی و معدنی

صنایع به دلیل دارا بودن پساب آلاینده و استقرار در حوضه‌ی آبریز رودخانه‌ها و تالاب‌ها، اثرات مخرب گسترده‌ای بر منابع آب‌های سطحی، اراضی کشاورزی و ذخایر آبیان داشته است. به عنوان مثال واحدهای صنعتی در اکثر شهرستان‌های استان وجود داشته و به بهره‌برداری رسیده‌اند اما علی‌رغم این موضوع اکثر آن‌ها فاقد فیلتر تصفیه هوا بوده و آلودگی عظیم هوای تولید شده آن‌ها به اتمسفر تخلیه می‌گردد. انواع آلودگی‌های حاصل در جریان عملیات تولید صنایع عبارت‌اند از: آلودگی آب ناشی از فاضلاب‌ها (صنعتی و غیر صنعتی)، آلودگی هوا، آلودگی صوتی، آلودگی خاک، مواد زائد جامد (زباله‌ها) و پسماندهای صنعتی.

در این میان شهرستان تبریز به دلیل دارا بودن واحدهای صنعتی بزرگ و تمرکز شدید در زمینه‌های گوناگون بیش از سایر مناطق در معرض نابسامانی‌های زیست‌محیطی قرار دارد و محیط طبیعی آن به‌هیچ‌وجه جهت این حجم بارگذاری مناسب نیست.

معادن فعال استان عمدتاً در بخش جلگه‌ای واقع شده‌اند. معادن شن و ماسه نیز در این بخش و در بستر رودخانه‌های دائمی قرار دارند. تخریب بستر رودخانه‌ها در نتیجه برداشت بی‌رویه‌ی شن و ماسه، آلودگی صوتی، تغییر کاربری اراضی، تخریب منابع جنگلی و مرتعی، ضایعات و آلودگی‌های ناشی از ریختن زباله، روغن و انواع مواد سنگین نفتی در اطراف معادن، تخریب زیستگاه‌ها و از بین بردن گونه‌های مهم جانوری و گیاهی و ... از جمله اثرات منفی آن‌ها بر محیط‌زیست است.

در این میان مجتمع معدنی مس سونگون و مس مزرعه از تاثیرات زیست محیطی گسترده‌ای برخوردارند. این دو مجتمع معدنی مربوط به استخراج و فراوری کانسنگ مس بوده و حجم عظیمی از باطله حاوی فلزات سنگین سمی تولید می‌کنند که در مخزن سد باطله‌ی آن‌ها ذخیره می‌گردد که با نشت پسماند آن به آب‌های سطحی و زیرزمینی موجب آلودگی آن‌ها می‌شود. همچنین فعالیت واحدهای دانه‌بندی شن و ماسه خصوصاً در حوضه‌های آبریز رودخانه‌ها به دلیل برداشت بی‌رویه و عدم رعایت ضوابط زیست‌محیطی، موجبات تخریب بستر و تغییر مسیر و بر هم زدن تعادل اکولوژیک رودخانه‌های استان را فراهم می‌سازد.

راهکارها

- ✓ امکان‌سنجی انتقال صنایع آلاینده به مکان‌هایی خارج از محدوده‌های شهری
- ✓ جلوگیری از استقرار صنایع جدید خصوصاً در محدوده‌ی شهر تبریز
- ✓ بررسی اثرات زیست محیطی فعالیت‌های صنعتی و معدنی به منظور حداقل‌سازی زیان‌های زیست محیطی آنها
- ✓ اعمال نظارت دقیق بر فعالیت‌های صنعتی و معدنی با پشتوانه‌ی قانونی
- ✓ وضع قوانین و مقررات متناسب با شرایط موجود و وضع جرائم سنگین برای متخلفان

❖ تهدیدات زیست محیطی ناشی از احداث سد شهید مدنی

به نظر می‌رسد احداث و آبرگیری سد شهید مدنی در حاشیه ضلع شمالی شهر تبریز با جمعیت بیش از یک و نیم میلیون نفر، یک تهدید زیست محیطی برای استان محسوب گردد. نزدیکی این سد به گسل بزرگ تبریز و گسل پنهان خوجا (خواجه) و هرگونه بارگذاری روی این گسل (وزن دریاچه سد) و تحریک آن امکان ایجاد زمین لرزه را در پی دارد. بر این اساس شهرستان‌های ورزقان، هریس، اهر و علی‌الخصوص تبریز در معرض این تهدید قرار خواهد گرفت.

راهکار

- ✓ الزام به بررسی دقیق اثرات پیاده‌سازی پروژه و جلوگیری از اجرایی شدن آن در صورت لزوم

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

با توجه به آن‌چه که بیان گردید توسعه صنعتی استان در گرو توسعه ساختارهای تجاری و بازرگانی بین‌المللی، تاکید بر صنایع دامی و باغی و توسعه صنایع فلزی و کاربر با تاکید بر صنایع با حداقل وابستگی به آب، توسعه صنایع انرژی بر با محوریت صنایع سنگین و صادراتی با توجه به محدوده‌های زیست‌محیطی از طریق توسعه صادرات غیر نفتی، توسعه حمل و نقل ریلی، تقویت منطقه‌ی آزاد ارس، توسعه مناطق ویژه اقتصادی، توسعه تسهیل دسترسی به جاده‌های ارتباطی اصلی، تقویت ساختارهای شهری و روستایی، توسعه صنایع روستایی، توسعه شبکه‌ی راه‌های بین‌المللی استان با کشورهای هم‌جوار، توسعه کاربری‌های مناسب با توان سرزمین، توسعه تسهیل دسترسی به جاده‌های ارتباطی، کاهش تقاضای آب در حوزه‌ی آبریز دریاچه‌ی ارومیه، ایجاد ساختارهای اقتصادی مشترک بین کشورهای منطقه، گسترش ساختارهای تولید انرژی‌های نو، توجه به فناوری‌های مرتبط با انرژی، توسعه خطوط انتقال انرژی (نفت، گاز و برق)، افزایش سطح علمی و تخصصی نیروی کار قرار دارد.

هم‌چنین توسعه کشاورزی استان براساس تغییر الگوی کشاورزی با هدف کاهش تقاضای آب کشاورزی، توسعه صنایع کاربر با محوریت صنایع تبدیلی، بسته بندی و صنایع وابسته به دام، ایجاد شهرک‌های کشاورزی و دام‌پروری بزرگ از طریق توسعه صنایع تبدیلی و غذایی، توسعه کاربری‌های مناسب با توان سرزمین، تقویت ساختارهای شهری و روستایی، تقویت نهادهای تصمیم‌گیری، حمایت از نیروهای نخبه و کارآفرین، توزیع مناسب جمعیتی، تسهیل دسترسی مناسب به جاده‌های اصلی، افزایش سطح علمی و تخصصی نیروی کار، تقویت شبکه‌ی خدمات روستایی، ایجاد شهرک‌های با فناوری تخصصی، توسعه پیوندهای شهری و روستایی و توسعه کشت‌های آبی مدرن از اهمیت اساسی برخوردار است.

همانطور که اشاره شده علی‌رغم وجود گنجینه‌های غنی طبیعی تهدیدهای فراوانی در حوزه‌ی زیست‌محیطی استان وجود دارد که امکان استفاده از توانمندی‌های این حوزه را جهت درآمدزایی محدود نموده است. ناآشنایی مسئولین با مقررات و قوانین زیست‌محیطی و عدم توجه به نظرات کارشناسان حفاظت محیط‌زیست در احداث و بهره‌برداری واحدهای صنعتی، کشاورزی و معادن و در نتیجه توسعه ناپایدار و بروز مشکلات زیست‌محیطی حاد از مهم‌ترین این مسائل است.

برنامه‌ریزی و توجه به توسعه پایدار در تمام حوزه‌ها که استان از قابلیت‌های عدیده‌ای در آن برخوردار است با فعال کردن کارگروه‌های تخصصی ذیل شورای برنامه‌ریزی که موضوعات مرتبط با برنامه‌ریزی و توسعه استان را به صورت کارشناسی بررسی و نتیجه را جهت اتخاذ تصمیمات نهایی مطرح می‌نمایند از گام‌های بنیادین و نخست به شمار می‌آید.